

«ЕМАНСИПАЦІЯ» БАЛЬНО-МАСКАРАДНОЇ КУЛЬТУРИ КАТЕРИНОСЛАВА НА ЗЛАМІ ХІХ - ХХ СТОЛІТЬ

Бальна культура належить до числа мало вивчених галузей історії України. Між тим — це найцікавіша та найяскравіша сторінка минулого. Радянських дослідників завжди в першу чергу приваблювали явища епохальні, які залишили в історії помітний слід, зіграли значну роль у становленні вітчизняної культури, сприяли вихованню народних мас. Бали відносились до числа “імпортованих” елементів західної культури, які водночас стали важливим структурним елементом дворянського побуту. Це, певно й призвело до того, що про бальну культуру не згадували довгі десятиліття.

Деякі кроки у вивченні проблеми зробили російські вчені Є.В.Дуков, Ю.М.Лотман, Н.А.Рижкова, які розглянули історію виникнення балів у Росії, показали вплив танцювальної культури XVIII – першої половини XIX ст. на побутовий етикет, пластику, костюм, відзначили роль балів у формуванні станової корпоративності та ін. [6, с. 173-195; 13, с. 90-102; 19, с. 196-210]. Але розвиток жанру розглядався тільки на прикладах придворних балів, які проходили в Санкт-Петербурзі, Москві. Особливості ж бальної культури у придворних і приватних резиденціях, столичних і провінційних містах не відмічали. Недостатньо уваги також приділено проблемі розвитку танцювального жанру в другій половині XIX – на початку XX ст. Дніпропетровські краєзнавці майже не досліджували цю тему. У деяких загальних роботах з історії міста є невелика інформація щодо проведення народного балу, маскарадів на користь бідних у приміщенні Англійського клубу [11, с. 239, 251, 254; 27, с. 162-163.]. Єдина стаття, присвячена безпосередньо Катеринославським балам, надрукована в 2002 р. Г.Г.Дерев'яненко. Автор описав історію бальної культури Росії, класифікував бали на декілька груп, приділив значну увагу дворянським балам Катеринослава першої половини XIX ст. та бальному етикету [4, с. 48-53.].

Але у той самий час залишаються аспекти проблеми, що потребують подальшого вивчення. Нагальною, на наш погляд, є потреба проаналізувати розвиток бальної культури у Катеринославі на зламі XIX — XX ст. З цією метою у статті були залучені джерела, які майже не використовувалися попередніми дослідниками. Це повідомлення місцевих газет “Южная заря”, “Приднепровский край”, “Русская правда”, “Екатеринославские губернские ведомости”, “Дніпрові хвилі”, “Днепровская молва” про світське життя городян.

В кінці XIX – на початку XX ст. бал непомітно зміщується на периферію культурного життя. Він втрачає сувору композиційність та внутрішню організацію. У всіх верствах міського населення широкого розповсюдження набувають бали-маскаради. Маскаради довго і невпевнено приймалися суспільством, в дечому це вплив церкви – вона вбачала в балах ознаки бісовства, залишки язичницьких вірувань. Але маскаради злились з народною

традицією перевдягання на Масляницю та Різдво і перестали бути об'єктом нападок церкви. Тут максимально зглажувалась різниця в чинах та званнях, кожний міг проявити свою індивідуальність, свій смак, блиснути видумкою. Відповідно з характером костюма було потрібно придумувати тури та па. Маскаради часто ставали місцем прем'єри нових модних танців.

Одна з перших спроб ввести у Катеринославі костюмовані вечори відбулася 15 грудня 1885 р. в Англійському клубі. Дамам пропонувалось одягнути ситцеві сукні, або національні костюми, проте, бажаючи могли з'явитись й у звичайних вечірніх туалетах [21, с. 369].

«В нашей серенькой, будничной провинциальной жизни, не богатой развлечениями, всё, сколько нибудь выдающееся над средним уровнем в этой области, невольно привлекает к себе внимание,» — відмічав сучасник в кінці ХІХст. [16. С. 3]. Такою подією в Катеринославі став костюмований бал, який відбувся 14 лютого 1892 р. у розкішному замку В.А.Павлової. Витонченість і багатство костюмів, безперечно, свідчили про смак їхніх власниць. Кореспонденту місцевої газети особливо запам'яталися шотландський костюм Калценко, флюгер – Іванової, убрання циганки – Євацької, черногірський – Малами, гадалки – Леонової, моряка – Ісаєвич, ангела – Крендовської. Досконалі були мережева сукня Верховцевої, та оздоблена сободем, прикрашена діамантами та смарагдами Струкової. Досить гарні були також чоловічі костюми, зокрема, убрання старшого ловчого часів Людовика XV – Миклашевського, іспанського гранта – Пугулевського, моряка – Ханикова, тореадора – Іванова, національний польський костюм – Скоробогатова [16, с. 3].

З місцевих знатних осіб на бал був запрошений голова дворянського банку Титов, який під час розкішної вечері висловив велику подяку люб'язним господарям від імені всіх присутніх гостей.

Парадно-церемоніальна та «контркультурна» роль балу відійшла у тінь, він у більшій мірі став розвагою, місцем легких амурних фліртів та глибоких особистих драм. «Было время, – згадував М.Б.Городецький в «Екатеринославских губернских ведомостях», – когда на маскарадах судьба многих людей решалась, когда они имели едва не историческое значение, и нередко под маской вельможам и знатым людям в глаза такая правда говорила, что хуже всякой лжи была... Теперь не то, потеряли маскарады свою прелесть, свое обаяние... теперь зачастую можно подслушать следующий миленький разговор: – Мамзель, а мамзель! Позвольте вас под кадрили просить? – Ах оставьте, я вже аганжирована...» [3, с. 2].

Основним елементом балу, як суспільно-естетичного дійства були танці. Вони служили організуючим стрижнем вечора, задавали тип та стиль бесіди. «Кадрильная болтовня» вимагала поверхових, неглибоких тем. Її чарівність - у живій, вільній та невимогливій розмові між чоловіком та жінкою, які потрапили одночасно і в центр гучного свята, і в неможливу при інших обставинах близькість («Верней нет места для признаний...») [13, с. 92]. Найчастіше танці починали з польки, щоб розвеселити чопорну публіку, або з полонезу. Другим великим і значущим танцем був вальс. У ХІХ ст. вальс протистояв усім класичним танцям своєю романтичністю, пристрасністю, вважався шаленим,

небезпечним, близьким до природи. На початку ХХ ст. великою популярністю, особливо серед молоді, користувався новий танець танго. Міністерство народної освіти вимагало прийняти суворі заходи щодо заборони викладання цього танцю в учбових закладах, та наказувало слідкувати, щоб молодь не відвідувала танц-класи, де викладалося танго [9, с. 4].

Маскаради іноді збирали таку кількість учасників, що фліртуючим парам серед них було вкрай просто загубитись. Багатолюдними були новорічні вечори. Так, в ніч з 31 грудня на 1 січня 1888 р. на балу в Англійському клубі зібралось більш 200 гостей. Чоловіки були у фраках, більшість дам – у бальних убраннях. «В начале первого часа, – повідомлялось в розділі місцевої хроніки «Екатеринославских губернских ведомостей,» – в клуб прибыл Его Превосходительство, господин Начальник губернии Д.Н.Батюшков и все гости с бокалами шампанского поздравляли друг друга с новым годом. Вечер окончился около 6 часов утра» [15, с. 2]. На новорічні бали запрошувались оркестри воєнної музики. Наприклад, 31 грудня 1906 р. в Англійському клубі грали музиканти 133-го і 134-го піхотних полків [8, с. 1].

Нерідко маскарадні вечори проводились із благодійною метою. 28 грудня 1893 р. грошові внески з такого балу пішли на збільшення фонду «Екатеринославского добровольного пожарного общества» [24, с. 3]. В лютому 1910 р. господарі «Коммерческого собрания» провели бал на користь «Общества пособия бедным ремесленникам». Шість найкращих костюмів нагородили дорогоцінними призами [25, с. 7].

13 лютого 1911 р. «Общество попечительства о женском образовании», щоб зібрати гроші для спорудження своїх будівель, влаштувало вечір-монстр «Встреча масленицы». Зал Англійського клубу був художньо декорований місцевим митцем Корєнєвим та під час танців освітлювався двома прожекторами, які давали потужне світло різних кольорів. «Было много костюмированных гостей, – згадував сучасник, – И.Ф.Евецкая – в костюме эпохи «Екатерины Великой», С.И.Лели – «Кармен», г-жа Дмитриева – «персианка», г-жа Маньковская – в национальном польском костюме и пр.» [2, с. 4]. У кіосках, побудованих у вигляді вітряків, морського дна та печери, продавались шампанське та цукерки [16, с. 3].

12 січня 1914 р. у великому залі Англійського клубу відбувся «інтернаціональний концерт» на користь місцевого відділення Червоного хреста. Розпорядниця вечора, викладач музики З.Н.Малютіна, попередила гостей, що вони повинні одягнути національні костюми руські, польські, малоруські, німецькі, французькі, латиські та ін. Було обіцяно провести лотерею та подавати фрукти та напої: ситро, пиво, каву, шампанське та. Прислуга одягала, відповідно, також національні сукні [22, с. 4].

Квитки на маскаради наприкінці ХІХ ст. розповсюджували активні дами, а на початку ХХ ст. вони стали продаватися в магазинах. Відчувається певна фемінізація суспільства, коли жінки почали з 1886 р. у Англійському клубі сплачувати за себе на балах-маскарадах – 1 крб., чого не було раніше, бо вони користувалися правом безкоштовного входу [4, с. 51-52].

У XIX ст. бал втрачає обов'язкову «раму» у вигляді виділеного простору й часу, стає елементом повсякденності, оскільки може відбутися «всякий день». Показовим у цьому відношенні є те, що, на відміну від театральних, бальні зали проєктуються та будуються як елемент житлової споруди побутового простору [6, с. 190-191].

У Катеринославі довгий час майже єдиним приміщенням для проведення балів був Англійський клуб, двоповерхова споруда якого побудована в середині XIX ст. (сучасне перехрестя вул. В.Леніна та пр. К.Маркса). Вестибюль з біло мрамурованими сходами, зала з високими стрілочатими вікнами: усе говорить про претензію на розкіш, намагання вразити відвідувача, який вперше перейшов поріг клубу. Дивіться, і у нас у Катеринославі, як у столицях [28, с. 103-104]. Це діяло на уяву багатих купців, чиновників тутешніх відомств, провінційних степових дворян, які ні разу не виїжджали за межі губернії. Навіть такі люди як губернський архітектор А.М.Достоевський, який поїздив по Росії, бував і в Санкт-Петербурзі, віддав належне катеринославському Англійському клубу: «Этот клуб был тогда один в Екатеринославе, он был безсословным, тут были тогда и дворяне, и чиновники, и купцы, а поэтому насчитывал, наверное, более 300 человек. Много я видел потом клубов в разных местах, но такого благоустроенного, как Екатеринославский периода 1860-65 гг. я не встретил...» [5, с. 4].

Наприкінці 1880-х рр. оголошується загальноросійський конкурс на побудову нового будинку клубу. Першу премію отримав Олександр фон Гоген, за проектом якого і виконали будівництво Англійського клубу. Він мав лише одну велику залу. Безпосередньо до головних сходів примикали дві великі тераси. Вже у 1900-х роках, коли клуб з місця елітного відпочинку перетворився на розважальний заклад, ці тераси забудували, створивши ще дві великі зали (сучасна вул. В.Леніна – “Будинок офіцерів”). У 1913 р. Англійський клуб значно розширив своє приміщення, побудував великий театральний зал на 1200 глядачів, який досить легко перетворювався на бальний (зараз Український театр ім. Т.Г.Шевченко) [20, с. 117-118].

Хоча, в елітному клубі і був у моді «англійський» лібералізм, проте місцеве купецтво відчувало себе якимось незручно серед громадян вищого стану. Характерною стає організація балів-маскарадів у приміщеннях «Общественного» та “Коммерческого собраний». У 1911 р. катеринославське купецтво почало будівництво свого клубу, який отримав назву «Дом общественного собрания» (сучасна Облфілармонія). Будинок вийшов грандіозним, за що мешканці міста дали йому ім'я «хмарочос». «Дом общественного собрания» піднявся над містом символом новітніх часів. Мереживо вузьких вікон, лоджій, балконів, терас, незвично вузьких і високих простінків і колон надавало чарівної, оманливої тендітності його масивним, перетікаючим одна в одну формами. Харківській архітектор Олександр Гінзбург створив унікальну будівлю в стилі «модерн», яка вміщувала зимовий ресторан, скейтинг-ринг, глядацькі, ігрові та танцювальні зали. «Дом общественного собрания» був побудований у 1912 р., але відчинив свої двері для широкої публіки лише у 1913 р. [20, с. 232; 23, с. 4].

На найаристократичнішій вулиці міста – Новодворянській – у 1911 р. відкрило свої двері для відвідувачів "Коммерческое собрание". Автором проекту клубу був Федір Булацель, що виконав його у "неоросійському" стилі. Об'ємами і планом схоже на російські боярські хорони XVII ст. всередині, "Коммерческое собрание" було досить сучасне. Трохи ізольовано від клубу стояв великий театр, з'єднаний з головним будинком криною галереєю. Він мав окремий вхід з величезним пишним вестибюлем, з якого мармурові сходи вели до різних ярусів і не менш пишного вестибюлю другого поверху. Власне, театральна зала була точною копією зали, побудованого тим же Ф.Булацелем Зимового театру на Катерининському проспекті [20, с. 250-251].

На початку XX ст. найвеличніше та найкомфортабельніше було приміщення Зимового театру, в якому після вистав іноді давались бали-маскаради. Місцева газета «Русская правда» повідомляла, що такий бал відбувся 4 січня 1911 р. по закінченні вистави української трупи Т.П.Колесниченко. На вечорі грали два оркестри духової та струнної музики. Найкращі п'ять костюмів нагородили призами [10, с. 3].

Уявити, що в Російській імперії бали були місцем зустрічі випадкових людей, неможливо. Навіть на маскарадах гості в масках були зобов'язані показати своє обличчя черговому на вході. Клуби (дворянський, купецький та ін.) були організаціями з особистим членством, і на їх заходи особи без рекомендацій не допускались. Двері клубів для міщан, ремісників та іншої «мелкой сошки» були наглухо зачинені.

Робітничого клубу, якого гостро потребувала робоча маса, особливо молодь, у Катеринославі не було. «Народний бал» для робітників Брянського та інших заводів вдалося організувати у двоповерховій будівлі Рагинського (зараз вул. Шмідта). В морозний зимовий вечір 1899р. на свій перший бал вони прийшли із дружинами, сестрами, нареченими, одягнені у найкраще. Ідея балу, за свідченням І.Є.Лаврєнєва, належала І.В.Бабушкіну, який давно мріяв налагодити культурне спілкування катеринославських заводських працівників. Сам Іван Васильович, піднадзорний поліції, не міг добиватися дозволу на бал у губернатора. Це зробила за його порадою В.Е.Журавська, засновниця безкоштовних вечірніх класів, жінка ліберальних, просвітницьких переконань [7, с. 349-350]. «Огромный зал не вмещал всех, и часть публики бродила в коридоре и фойе, – згадував про бал Іван Єфимович Лаврєнєв. – У всех весёлые лица и дружеские приветливые улыбки, крепкие рукопожатия знакомых. Слышались сдержанные возгласы: «Это наш первый бал! «И шёпотом: «А второй мы устроим на улице. – Первого мая!» [27, с. 162]. В кімнатах другого поверху відпочивали любителі шашок і шахів. Людно було біля буфетів. Призначені робітниками чергові підтримували всюди зразковий порядок. Спиртне не продавалось, а двох-трьох, які невтримались, негайно випроводили на вулицю та відправили додому. Але головне відбувалось у залі. Абсолютна більшість присутніх уперше потрапила в таке розкішне, яскраво освітлене електричними лампами приміщення, слухала артистів. Дружніми аплодисментами публіка супроводжувала всі номери, особливо виступ бандуриста, який виконав декілька улюблених українських пісень.

Упорядникам вечора вдалось ввести «недозволені» номери, наприклад, декламацію вірша Якубовича «Восемь часов».

Потім танцювали, співали пісні. Розійшлись вранці, схвильовані, вражені від такого незвичного для працюючої людини балу. «Народний бал» на «Озёрке» в 1899 р. М.О.Шатров називає легальною масовкою робітників Катеринослава. Не даремно так був вдоволений І.В.Бабушкін, який з конспіративних міркувань не зміг взяти участь у вечорі. «Когда мы рассказывали все подробности бала Ивану Васильевичу, он радосно смеялся и потирал руки. «Вот это хорошо!» – говорил он после каждой детали», – згадував І.Є.Лавренъов [27, с. 163].

Бали-концерти на початку ХХ ст. стають самостійним різновидом бальної культури міста, та набувають широкого розповсюдження серед місцевих просвітницьких товариств. 2 лютого 1907 р. у залі Англійського клубу призначений був літературно-вокально-музичний вечір з танцями для утворення фонду допомоги учениць міської гімназії [26, с. 3]. 15 січня 1911 р. у аудиторії Гоголівського товариства відбувся сімейний вечір у програму якого ввійшли спів, декламація, живі картини, а під кінець танці [1, с. 3]. Цікаву й різноманітну програму концерт-балу запропонувала катеринославська «Просвіта» 21 листопада 1911 р. Перед початком вечора професор Д.І.Яворницький прочитав лекцію про кобзарів та лірників, в якій визначив їх історичну роль. Учений згадав славнозвісних кобзарів минулого – Крюковського, Вересая, Пархоменка, розповів про сучасних кобзарів – Івана Кучеренка, Степана Пасюгу, Григорія Кожушка [12, с. 318].

Після невеличкої перерви виступили кобзарі, яких спеціально запросили задля концерту з Харківщини. Дуже сподобався усім молодий кобзар Григорій Кожушко, що мав прекрасний тенор, яким володів із надзвичайним хистом. Кожушко співав «Ой не п'ються пива й меди», «Побратався ясний сокіл», «Вечірній дзвін». Вразив своїм «Плачем козаків» Степан Пасюга. Але особливий і цілком заслужений успіх мав славний кобзар Іван Іович Кучеренко. «Такого співу кобзарського й такої гри Катеринослав ще не чув, - писав кореспондент газети «Дніпрові хвилі». - Це вже не простий кобзар давніх часів, старець-бідолаха, потайний носій народного епосу, це справжній артист-художник, певний своєї поваги, свідомий свого завдання... Міцний оксамитовий баритон, «золота» бандура, старосвітські слова пісень, од котрих віяло духом героїчного минулого, все це робило чаруюче враження...» [12, с. 318]. І. Кучеренко виконав «Думу про смерть Богдана Хмельницького», «Про Саву Чалого», «Ой не шуми луже», «Ми – гайдамаки!» Свій репертуар кобзар вивчив під керівництвом самого М.В.Лисенка.

Після концерту почались танці у великій залі, чудово декорованій в українському стилі художниками І.Г.Горбоносим, Л.Ф.Машичевим, Н.С.Моргуновим, В.Г.Шохіним. Уся галерея на хорах, що оточували залу з усіх чотирьох боків, була вкрита плафонами, розмальованими українським рослинним орнаментом із стародавніх зразків. По кутках висіли українські килими народного виробу. Всі вікна, двері, електричні люстри були прибрані рушниками з колекції Т.С.Сулими-Бичижиної. У трьох кутках стояли кіоски.

Один уявляв гетьманський намет із прапором і булавою в горі; в середині меблі, декоровані килимами, старовинними плахтами й рушниками. В цьому кіоску М.П.Хрінникова продавали шампанське. Два інших кіоски поставали як невисокі башти у формі українського архітектурного стилю. Усі стіни знадвору розмальовані були українським орнаментом. Освітлені електрикою кіоски мали надзвичайно ефектний вигляд. Тут продавалися квіти, конфетти, і т. ін. Особливо приваблював до себе увагу публіки «Сорочинський ярмарок», упорядкований в Зимовому саду. На кількох рундуках, прикрашених плахтами й синьо-жовтими стрічками, розпродувався крам народного кустарного виробу глечики, миски, куманці, тарілки, плахти, рушники, скатертини, хусточки, крайки і т. ін. Усе це було спеціально закуплене в складі Полтавського губернського земства. На окремому рундукові продавалися календарі «Часу», малюнки і нові книжки В.К.Винниченка, М.М.Коцюбинського, та ін. Біля «ярмарку» стояв буфет з народними ласощами та наїдками [12, с. 319].

Незважаючи на дуже великі видатки, в касі «Просвіти» залишилося 600 крб. чистого прибутку. Кореспондент газети «Дніпрові хвили» відмічав, що концерт-бали: «...дуже спопуляризував українське народне мистецтво серед катеринославської публіки, спопуляризував і «Просвіту» [12, с. 319].

За участю оркестру воєнної музики членами місцевого відділення патріотичного товариства молоді «Двухглавый орёл» влаштовувались концерт-бали в «Народном доме союза русского народа». Збір з такого вечора 23 січня 1911 р. передбачалося відіслати бідним погорільцям міста Царицина [18, с. 3].

Іноді на концерт-бали вдавалось запросити гостролюючих оперних артистів. У вечорі 31 січня 1912 р. взяли участь артисти Харківської опери – Нестеренко, Одеської опери Ярославський, віолончеліст Жак Засрабський та Г.Л. Денисенко. Господарі «Коммерческого собрания» зібрані кошти віддали бідним учням 2-го Комерційного училища [14, с. 3].

Таким чином, в кінці XIX – на початку XX ст. поступово відбувається «емансипація» балу в культурі Катеринослава, зміна його функцій та закріплення в комунікативній практиці різних станів міського населення. “Массовый вкус торжествует во всех сферах жизни и утверждается даже в таких заповедных углах, которые предназначены, казалось бы, для *harry few*” [17, с. 18]. Великосвітські бали продовжувалися, але масовим їх варіантом стали маскаради, концерт-бали, танцювальні вечори, «раути з танцями». Нова реальність, розчинивши в собі основні принципи бальної культури, зародила танцювальну практику, яка поступово стала все більш масовою, але при цьому спиралася на професійний фундамент, який мав мало спільного з школою професійного бального «театру». Відбулась автоматизація побутового танцю, який увійшов у якості самостійного елемента в розважальну культуру Катеринослава.

Бібліографічні посилання:

1. В обществах // Русская правда. – 1911. – 11 января.
2. В обществах и союзах // Русская правда. – 1911. – 15 февраля.
3. Городецкий М.Б. Обо всем понемногу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 27 ноября.

4. Дерев'яненко Г.Г. Катеринославські бали // Грані. – 2002. – №4(24). – С.48-53.
5. Достоевский А.М. // Южная заря. – 1913. – февраль.
6. Дуков Е. В. Бал в культуре России XVIII – первой половины XIX века // Развлекательная культура России XVIII – XIX веков. Очерки истории и теории – СПб.: 2000. – 522 с.
7. Екатеринославская жизнь // Днепровская молва. Еженедельная общественная и литературная газета – 1899. – 14 марта.
8. Екатеринославский клуб // Русская правда. – 1906. – 30 декабря.
9. Запрещение учащихся танца «танго» // Южная Заря. – 1914. – 16 апреля.
10. Зимний театр // Русская правда. – 1911. – 4 января.
11. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – 596 с.
12. Концерт-бал катеринославської «Просвіти» // Дніпрові хвилі – 1911. – 4 грудня.
13. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре . Быт и традиции дворянства (XVIII – начало XIX века). – СПб.: “Искусство – СПб”, 1994. – 414с.
14. Местная жизнь // Южная заря. – 1912. – 26 января.
15. Местная хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – 6 января.
16. Местная хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1892. – 19 февраля.
17. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Пер. с исп. – М.: АСТ: Ермак, 2005. – 269с.
18. Русская правда. – 1911. – 23 января.
19. Рыжкова Н. А. Бальные танцы и оперная музыка начала XIX века // Развлекательная культура России XVIII – XIX веков. Очерки истории и теории. – СП.: Изд-во. “Дмитрий Буланин”, 2000. – 522 с.
20. Старостін В. Столиця степового краю Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2004. – 280 с.
21. Степь. – 1885. – № 23.
22. Театр и музыка . Интернациональный концерт // Южная заря. – 1914. – 14 января.
23. Фоменко А. Клуб громадського зібрання - Палац залізничників // Наше місто. – 1994. – 29 листопада.
24. Хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 24 декабря.
25. Хроника // Приднепровский край. – 1910. – 21 февраля.
26. Хроника // Русская правда. – 1907. – 26 января.
27. Шатров М.А. Город на трёх холмах. Книга о старом Екатеринославе – Днепропетровск, 1966. – 332с.
28. Шатров М. А. Страницы каменной книги 60 памятных мест Днепропетровска. – Днепропетровск, 1969.